

Csodaszarvas

Őstörténet, vallás és néphagyomány

II.

Szerkesztette
Molnár Ádám

Molnár Kiadó
Budapest, 2006

Egy kazak sámán a mongóliai Altaj hegységből

SOMFAI KARA DÁVID – szöveg, KUNKOVÁCS LÁSZLÓ – képek,
SIPOS JÁNOS – zenei elemzés (Budapest)

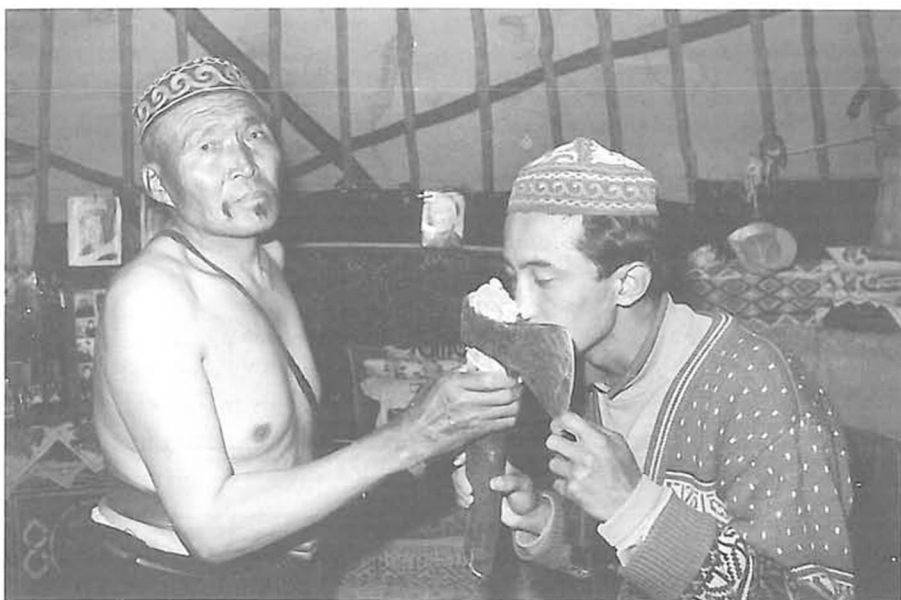
E beszámoló két mongóliai kutatóúton alapszik: Kunkovác László 1994 őszén járt ott, jómagam 1996 nyarán utaztam ugyanarra a vidékre, s mindketten egy hónapos terepmunkát végeztünk az Altaj hegység kazakjai között a nyugat-mongóliai Bajanölgij tartományban (mongol *aimag*), ahol kazakok teszik ki a lakosság 80 százalékát. Kunkovác L. a Mongóliáról és a sámánizmusról szóló fotókiállításához készített felvételeket, magam pedig a mongóliai kazakok között végzett népköltészeti gyűjtőmunkámat folytattam Bajanölgijben.¹ Terepmunkánk során – ha nem is azonos időben – mindkettőnknek alkalma nyílt találkozni a vidék híres sámánjával (kazak *baksı*), a Kerej törzsből származó Batirkán Abilkaszimulival ('Abilkaszim fia'). Kunkovác L. a fényképezés mellett magnófelvételt is készített a sámán énekeről. A képek, a kazak sámán éneke és az általam gyűjtött adatok jól kiegészítik, magyarázzák egymást, ezt adjuk közre cikkünkben. Felkérésünkre Sipos János népzenekutató elemezte a sámánéneket, ami a cikk második részében található.

Batirkán magas, hatvanas éveiben járó férfi volt (1. kép), mikor összeismerkedtünk bátyja jurtajában (kazak *kıyız üy* 'nemezház'), aki maga híres solymász volt (pontosabban 'sással vadászó', kazak *bürkıtsı*). A *baksı* elmesélte, hogyan lett sámán, hogyan tett szert varázserejű baltájára, és még sok érdekes dolgot árult el sámánkodásáról. E beszélgetés segített abban, hogy jobban megértsem a Kunkovác L. által rögzített sámánénekekben elhangzott kifejezéseket.

A *baksı* elmondta, hogy hat és kilenc éves kora között kezdtek zaklatni a szellemek (*jın*). 28 éves korában rettenetesen megbetegedett. Ez az „örület” kiűzte őt a hegyekbe, napokig nem tudott aludni, mezítláb sétált egy befagyott tó jegén, s ebből erőt merített. Később találkozott Kuszejjinnel, egy nagy sámánnal. Kuszejjin *baksı* áldását (*bata*) adta rá, és beavatta őt a szellemek világába – erről egyébként Batirkán sámánénekeiben említés is történik. Az öreg megígérte, hogy kap egy *dombıra*-t (kéthúrú pengetős hangszer), amely segít neki kapcsolatba lépni a szellemekkel. Sajnos Kuszejjin pár nap múlva meghalt, de halála után álmában megjelent Batirkánnak. Ráparancsolt a férfitra, hogy keresse meg a mágikus baltáját, ami

1. kép. Batirkán sámán (jobbra) kazak népviseletben, ezüstveretes övvel, jobbján egy szomszédja szőrmekelepben (*tíimák*). Bajanjölgij, Nyugat-Mongólia, 1994 (Kunkovács László felvétele)

2. kép. A sámán a szertartás egy helyi kazak résztvevőjével csókoltatja meg a baltáját, mielőtt azt felmelegíti. Bajanjölgij, Nyugat-Mongólia, 1994 (Kunkovács László felvétele)

3. kép. A segítő kazak erősen megkötí a sámán derekán az övét, mely segít neki a révülésben. Bajanolgij, Nyugat-Mongólia, 1994 (Kunkovác László felvétele)

majd segíti a sámánkodásban. Batirkán végül rálelt a baltára, annak ellenére, hogy egy *molda* (muzulmán tanító) azt korábban elrejtette. Továbbra is betegség gyötörte, így egy másik sámánhoz ment. Abilmajim sámán egy forró vízbe mártott szalaggal (*šüperek*) űzte el testéből a gonosz szellemet. Ezután Batirkán jobban lett és elkezdett sámánkodni ('ráleheléssel gyógyítani', kazak *dem sal*).

A sámánkodásáról a következőket jegyeztem le. Amikor szertartást végez, meghívja a segítőszellemeit (*jin šakiriw*), melyek tehebika, kígyó és sas képében jelennek meg. Ahhoz, hogy a sámán meggyógyítson valakit, a beteg „szabadlelkét” (*ürey*) kell megijeszteni. Általában felhevített tárgyakkal (ásó, balta stb.) szokott gyógyítani, az ilyen gyógyítást úgy hívják, *ušiktauw*. Egy másik módja a gyógyításnak, hogy a sámán lefújja a betegről a gonosz erőket (*üškiriw, ürlep dem saliw*).

Amikor Kunkovác felkereste őt 1994-ben, Batirkán azért végzett sámánszertartást, hogy a kínai Hszincsiang² tartomány muzulmán lakossága (ujgur, kazak, kirgiz) és a kínaiak közti viszonyt megtudakolja a szellemektől. A sámán a jóslást Hszincsiangban élő kazak rokonai kérésére végezte. Sámánéneke során (*sarin*) Batirkán kérdéseivel a segítőszellemeihez fordul, de azt nem árulta el, hogy kapott-e

4. kép. A sámán a forró baltát maga előtt tartva táncol és énekel. Bajanoľgij, Nyugat-Mongólia, 1994 (Kunkovács László felvétele)

tőlük választ. A szertartás másik célja az volt, hogy a nemzetségét mindenféle balszerencsétől megóvja (*büleket*). A szertartás kezdetén a sámán félmeztelenre vetkőzött, s derekát egy széles bőrvéllel átkötötte. Aztán megkérte az egyik helyi kakot, hogy csókolja meg baltáját (*balta*) a szertartás előtt (2. kép).

Később ugyanez a kazak férfi a sámán övét megkötötte (3. kép), olyan szorossá, hogy a sámán alig kapott levegőt, de úgy látszik, ez segített neki a révülésben. Aztán fogta a varázserejű baltáját, a tűzön felmelegítette és elkezdett körbe járkálni a jurtában (*kijiz iyy*). Elkezdte énekelni a sámánéneket, mely úgy öt percig tartott. Az ének alatt sétált körbe-körbe, és négyszer a mellkasára ütött a forró baltával (4. kép), miközben így kiáltott: *hop!* Amikor harmadszor is mellbe vágta magát, valóban révületbe esett, melyet egy különös hang is jelzett (*phuu brrrr*) (5. kép). Állítólag ez volt az a pillanat, amikor segítőszellemi megszállták a testét. Ezután megállt egy pillanatra, majd folytatta énekét, de sokkal nyugodtabbá vált. A szertartás végén újra mellbe ütötte magát, s ezzel a dal véget ért. Letette a baltáját, leült és meglazította az övét, mely már egész a húsába vágott. Az alábbiakban közöljük a sámán énekét a fordítással együtt.

5. kép. Batirkán révületben. Bajanölgij, Nyugat-Mongólia, 1994 (Kunkovác László felvétele)

Batirkán baksining sarini

1.

*Mang-mang, mang baskan
tört ayagin teng baskan
aldinggi örkešin šang baskan
artki örkešin may kiskan
kerdeng, kerdeng, ker žilan
kerdeng demey kel žilan
aynalayin dāw perim
šakirganda kel [perim]*

2.

*Alti Atantay Isämbet
žaratkan Alla, žär[dem] et
karati Kerey Kabanbay
šawkın suw boyında*

Batirkán sámán éneke³

Kopp-kopp, dobbant, lépeget,
Négy lábával lépeget,
Első púpját por lepi,
Hátsó púpját zsír tölti,
Te rátarti, csodás kígyó,
Ne légy oly rátarti, jöjj el, kígyó!
Kedves, hatalmas szellem,
Ha hívlak, jössz te, szellem!

Alti Atantaj törzsbéli Iszámbet,
Teremtő Isten, segíts meg!
Karati Kerej törzsbéli Kabánbaj,
Fodros folyó partjánál

*aküli är kim[ning] tagilim
süyenši bir Alda, özinge süyindim
kudayim jârdem kil
ata-babam ar[wagi]
hop*

3.

*Alda, kudayim
Merek kör[e] aldi arwagin
süyindim bata bergen
atam Kuseyin arwagina
kudayim, tokak jaldı tori aygır
togay bir örley şapsangši oy*

4.

*Osı düniyege kelgen bäleket
alastasin kudayim
Alla bis(i)milla
söz söyleymin zaman atam
koday kör, ata-baba arwagi
key pende mal körse sonday pışik
oylasam sonday adam sarga(yad)
hop*

5.

*Allam, jarım, Allam, jar
oylasam, biler meken
musılmanım, kuday aw
mında togız düz toksan besinši jılı
bir nârse bola meken, kudayim*

6.

*Akildi osı aytkan nârsemde kabil alip
koday kör
düz jüyirma tört ming paygambar
otiz üş ming sabaka tört şahar
phuuuu, brrr, hop hop*

Elménk elvész, elrepül.
Istenem, teremtőm, segíts!
Istenem, hozzád szól e dal!
Őseim lelke, – hop! – jövel!

Allah, Teremtőm!
Látta Merek a szellemet.
Imádkozom oltalmazóm,
Mesterem, Kuszejin lelkéhez,
Fekete csődör, nagysörényes,
Az erdön át ide vágass!

E világra nyomorúság szállott...
Vedd el rólunk, Istenem!
Istenünk, Allah nevében
Őseim szava szól belőlem,
Őseim lelkei, vigasztaljatok.
Halandó emberek jószágra vágnak,
Ezen halandók sokat szenvednek.
Hop! (a baltával a mellére üt)

Istenem, gyámolom, irgalmas Isten,
Ők tudják-e vajon,
Muzulmán népem, ó Isten!
1995-ben
Mi vár reánk, Istenem?

Figyelj bölcs szavaimra,
Segíts meg,
124 ezer próféta,
33 ezer bölcs, négy szent hely
Phú, brrr, hop hop! (révületbe esik)

7.

<i>Surasang mening äkem ati Abilkasim</i>	Ha kérdeznétek, apám Abilkászim,
<i>öz atim Batırkan</i>	Az én nevem Batirkán.
<i>kelippin Tolba köli, Kök-töbe ĵagasında</i>	Tolbu-tó partján, Kék-dombon születtem,
<i>Abilkasim ey kenže uli bop düniyege kelippin</i>	Abilkászim legkisebb fia vagyok.
<i>elestedü bu düniyem</i>	A szellemek nékem megjelennek
<i>alti ĵasimnan bastap aw</i>	Hat éves korom óta.
<i>kudayim aw kurmetin[in]g arkasında</i>	Isten kegyelméből
<i>kašip šiktim üš-tört ĵil boldi</i>	Három-négy éve kiszabadultam.

(Bede Anna ford.)

Ha megvizsgáljuk a sámán énekét, kitűnik, hogy a sámán révülése során nemcsak Allahhoz imádkozik, de különféle szellemeket is megidéz: állatalakot öltő segítőszellemeket (*ĵin*), halott sámán szellemét (*peri*), az ősök, nemzetségfők szellemeit (*arwak*), muzulmán szentek (*sabaka*) és próféták (*paygambar*) lelkét.

Fontos megjegyezni, hogy míg a közép-ázsiai sámánok segítőszellemüket *peri* néven illetik,⁴ az altaji kazakoknál ezeknek a neve *ĵin*, ami viszont Közép-Ázsiában az ártó szellemek megnevezése.⁵ Batirkán megemlíti egy *peri* szellemet a szövegben, de az egy elhunyt sámán lelkére utal (Kuszejin lelkére, aki az ő mestere volt). Az a jelenség, hogy egy halott sámán lelke segítőszellemmé változik át, ismeretlen a Közép-Ázsiai kazakok körében, de dél-szibériai törökök körében találtam erre vonatkozó adatot (tuva *čayaan*).⁶

A sámánének hat részre osztható:

1. Először a *baksi* meghívja szellemeit, egy tevét és egy csodálatos kígyót (*ker ĵılan*). Ezek tipikus segítőszellemek, melyek általában állatalakban jelennek meg. Az altaj-kizsi népcsoport mitológiájában szintén találunk egy csodálatos halat (*ker balik*), mely az egész világot a hátán hordozza.

2. A második részben a sámán ősei szelleméhez (*arwak*) fordul, akik a Kerej törzs különböző nemzetségeihez tartoznak, pl. Iszambet, Kabánbaj. Kuszejin sámán lelkéhez úgy szól: *däw-perim* ('nagy szellemem'). Tőle kapott áldást (*bata bergen*) Batirkán, amikor beavatták. Ebben a részben Isten neve többször is elhangzik különféle alakban (*Alla, ĵaratkan, kuday*).

3. Ez után újra egy tipikus mitológiai elem figyelhető meg. A sámán azt éneke, hogy egy sötétpej csödör (*tori ayĵir*) felszalad a dombra. Ez azt szimbolizálja, ahogy a sámán lelke egy szimbolikus hátason feljut a „Felső Világba”. A dél-szibé-

riai török sámánok (altaj-kizsi *kam*) sámándobjukat (altaj-kizsi *tüingür*) mint csodás hátasállatukat szólítják meg.

A kazak sámánok (*bakszi*) révülésük során nem használnak dobot. Bizonyos vidékeken a dobot egy másik hangszer, a kéthúrú nomád hegedű (*kobiz*)⁷ váltotta fel, de sokkal gyakoribb, hogy egy egyszerű eszközt, mint ostort (*kamši*), botot (*asa-tayak*), ásót (*küre*) vagy baltát (*balta*) használnak a gonosz szellemek elriasztására.

Ami a sámáneszközök fémrészének felhevítését illeti, a kazakok között sikerült erre vonatkozó adatot gyűjtenem nemcsak az Altajban, de a Dzsajik (Urál) folyó mentén is. A *bakszi* gyakran felhevített ásóval⁸ vagy baltával révült, melyet többször megnyalt, s az így keletkezett gőzt kifújva (*uşıktaw*) üzte el az ártó szellemet a betegből.⁹ Ennek az volt a célja, hogy lelki hatást gyakoroljon a betegre, akárcsak Batirkán, aki a baltájával ijesztett rá a résztvevőkre.

4. A negyedik részben a sámán megkérte Istent és a szellemeket, hogy űzzék el az ártó erőket (*alastaw*). Az *alas* egy olyan varázsszó, amelyet a kazak és kirgiz nomádok használnak, de az Altaj török népei körében is ismert. A muzulmán törökök az iráni holdújév (kazak *nawriz*) idején szokták ezt mondani, mikor házaikat a szent boróka (kazak *arša*) füstjével tisztítják meg. A kirgiz nomádok a szertartás során a következőket mondják:

*Alas, alas, alas,*¹⁰
Ar baleeden kalas!

Távozz, távozz, távozz!
Bút, bajt nehogy ránkhozz!¹¹

(Bede Anna ford.)

5. Az ötödik részben elhangzik a kérdés, ami miatt a jóslást kérték. A sámán ekkor Isten és az ősök szellemének segítségét kéri a válaszhoz.

6. A hatodik részben a sámán nehezen meghatározható szenteket és prófétákat idéz. Ennél a résznél ért el a sámán révülésének csúcspontjára, s majdnem az eszméletét is elvesztette.

7. A végén a *bakszi* megnyugodott, és bemutatta magát e szellemvilágnak, mely ismert jelenség a belső-ázsiai sámánénekekben. Az, hogy hatévesen már megjelentek neki a szellemek, elég korai sámánbetegségre vall.

Ha Batirkán sámánénekét (*sarin*) összehasonlítjuk egy dél-kazakisztáni *bakszi* szellemidéző énekével (*zikir*) (Zamanbek, Szajram/Simkent, 1994¹²), egyértelmű különbséget tapasztalunk. A Szir-darja vidéki kazakok között az iszlám hatása sokkal erősebben jelentkezik, hisz ők közvetlen kapcsolatban álltak a letelepült

özbegekkel. Az özbegek zarándok és szent helyei szintén megjelennek a nomád népek sámánénekeiben. Amíg a dél-kazakisztáni sámánok arra fektetik a hangsúlyt, hogy hitüket Allahban és Mohamed prófétában kimutassák, Batirkán dalában a segítőszellemek (*jīn*) és az ősök szelleme (*arwak*) bírnak nagyobb jelentőséggel. Fontos még megjegyeznünk, hogy az altaji kazakok nem tesznek különbséget a „fehér” és a „fekete”, azaz a jó és az ártó szellemekkel kapcsolatban lévő sámánok között. Batirkán többféle szellemmel állt kapcsolatban, de az altaji kazakok nem is tartják a dzsinneket sátáni eredetűeknek, így bármelyik sámán megidézheti őket. Véleményem szerint ez azzal magyarázható, hogy az ő hitükben sokkal gyengébb a szinkretikus elem (hasonló jelenséget az altaji törökök körében is tapasztalhatunk¹³).

Azokon a vidékeken, ahol az iszlám erős hatást gyakorolt a sámánizmusra, a szinkretikus vallásban megjelenik a „fehér” és a „fekete” sámán fogalma, s tevékenységük is elkülönül. Ott, ahol a hagyományos sámánhit fennmaradt, nem válnak szét ezek a sámán-tevékenységek. Jó példát szolgáltatnak erre a segítőszellemekre használt terminusok. Az Altajban a sámán segítőszelme a *jīn*, melyet Dél-Kazakisztánban a gonosszal és a sátánnal (*šaytan*) hoznak kapcsolatba. A déli vidékeken a segítőszellemre a perzsa *peri* szót használják.¹⁴

Batirkán énekének dallamvilága

A népzene kutatás alapelvei szerint nem elegendő az elvont szerkezetek tanulmányozása, fel kell tárnunk a zenei előadás társadalmi viszonyait is.¹⁵ Mivel azonban Somfai Kara D. már megvilágította a hátteret, e néhány lapot teljesen a zenei vizsgálatoknak szentelhetem.

A török népek népzeneje, így a Bajánölgijben élő kazak népzene sem tartozik a jól feltárt területek közé. Igaz, elkészült egy hasznos könyv, *A mongóliai kazakok népdalai*,¹⁶ melyben számos lejegyzés található, ám a dalokhoz adatokat vagy épp zenei elemzést ez sem közöl. Itt említem meg, hogy magam is tanulmányoztam a mongóliai kazakok népzenejét, melyet összehasonlítottam a mangislaki (Nyugat-Kazakisztán) kazakok zenei stílusaival is.¹⁷

Az írástudatlan társadalmakban a zene egyik fontos funkciója a vallási rituálékban figyelhető meg. Ide tartoznak a bektasi rend énekei és táncai vagy éppen a dakota, a navaho *medicine man* gyógyítóember és a mongol sámánok dalai.¹⁸

Noha az egyes közösségek zenei anyaga eltérő, mindig van kapcsolat a sámánok dallamrepertoárja és a közösség által énekelt más dallamok között.

E közösségek zenéjét sokszor felületesen primitívnek nevezzük, bár zenei formáik gyakran meglehetősen komplexek és fejlettek.¹⁹ A hozzá nem értő úgy vélheti, hogy az énekes egy dallamot ismételtet újra és újra, valójában többnyire minden megszólalás különbözik a többitől. Jelen esetben sem csak személyi variációkat hallunk; inkább egy zenei gondolat folyamatos művészi kifejtésének vagyunk a tanúi. Ebben a vonatkozásban az előadás igen hasonló a kazak *terme* dalok előadásához, noha a variációképzés eltérő zenei szöveten történik.²⁰

Mielőtt más népek dalaival összehasonlítanánk a dallamsorozatot, vessünk egy pillantást néhány zenei tulajdonságra.

A dallam az E–D–C trichord három hangján mozog, a sámán ezeket a hangokat az európai fül számára szokatlanul, meglehetősen szabadsággal – de nem hamisan! – intonálja. A három hang nem is kevés, hisz egyes népek teljes népzenéje ezen alapul, és másoknál is fontos zenei stílusok alapja: ilyen pl. a magyar gyermekdalok egyik alapformája, sok muzulmán népnél a *Korán*-recitálás, stb.

A dallammenet általában véve lehet ereszkedő, emelkedő, illetve hullámzó; a jelen dallamok ereszkedő irányban hullámoznak. A hullámzó mozgás ellenére ereszkedő érzésünk van, mert az első sorokban a trichord magasabb hangjai szerepelnek, és ezek a sorok e hangokon is zárnak (E vagy D). A második sorokban pedig a trichord legmélyebb hangja gyakrabban fordul elő, és ez a hang zárja a dallamot is. A jellemző mozgás C–D–E–D–C–D–E–D, vagyis a dallam a C–E intervallum két széle között halad, szomszédos hangokon fel-le lépegetve. Hangközugrások csak a sorok elején, illetve az egyik sor vége és a következő sorok eleje között fordulnak elő.

A sámán egy számára kényelmes hangmagasságban, kissé feszített hangon énekel. A rövidebb hangokat természetes hangvétellel, egyszerűen éneкли, míg a hosszabb hangokon gyakran alkalmaz egy gyorsabb vibrátót. Egyedi jelenség, hogy a hosszú hangok az éneklés közben kissé emelkednek, így az alaphang a négyperces előadás során szinte észrevétlenül egy hanggal feljebb kerül. A sorpárból – ritkábban 3-4 sorból – álló zenei egységeket az énekes többnyire szünet nélkül, egy levegőre éneкли.

A dallam tonális szerkezete is figyelemre méltó. Az E és a C hang között feszült, ellentétes viszony áll fent. A klasszikus összhangzattan fogalmaival azt mondhatnánk, hogy a C tonikával szemben a D-nek szubdomináns, az E-nek pedig domináns funkciója van.

$\text{♩} = 75$

1.
Mang - mang, mang bas - kan,

2.
Tört a - ya - gin teng bas-kan.

3.
Al - din - gī ör - ke - šin šang bas-kan,

4.
Artk' ör - ke - šin may kis-kan.

5.
Ker - deng, ker - deng ker jī - lan,

6.
Ker - deng de - mey kel jī - lan.

7.
Ay - na - la - yin dāv pe-rim,

8.
Ša - kīr - gan - da kel phu-un.

9.
Al - ti A - tan - tay I - sãm - bet,

10.
ja - rat - kan Al - la, jár - dem et.

11.
Ka - ra - ti Ke - rey Ka - ban - bay...

12.
Šaw - kin suw bo - yin - da,

13.
A - ki - li är kim' ta - gi - lim.

14.
Sü - yen - ši bir Al - da,

15.
Ö - zin - ge sī - yin - dim.

16.
Ku - da - yim jár - dem kí,

17.
A - ta - ba - bam ar', hop.

18.
Al - da, Ku - da - yim,

19.
Me - rek kör' al - dī ar - wa - gīn,

20.
Sī - yin - dīm ba - ta ber - gen.

21.
A - tam Ku - se - yin ar - wa - gī - na.

22.
Ku - da - yim,

23.
To - kak jal - dī tor' ay - gīr.

24.
To - gay bir ör - ley šap - sang - ši, oy,

25.
O - sī dūn' - ye - ge

26.
kel - gen bā - le - ket,

27.
A - las - ta - sīn Ku - da - yim.

28. Al - la bis - í - mil - la,

29. Söz söy - ley - min za - man a - tam,

30. Kol - day kör. a - ta - ba - ba ar - wa - gí.

31. Key pen - de mal kör - se son - day pí - sík.

32. Oy - la - sam son - day a - dam sar - gay', hop.

33. Al - lam. ja - rím. Al - lam. jar.

34. oy - la - sam, bí - ler me - ken.

35. mu - síl - ma - ním. ku - day, av.

36. Mín - da to - gíz düz tok - san be - sin - ši jī - lí.

37.
Bir nár-se bo-la me - ken, ku-da - yim.

38.
A - kil - di os' ayt-kan nár-sem - di ka - bil a - lip.

39.
Kol - day kör düz jī - yir - ma tört ming

40.
pay-gam-bar o-tüz üšming sa-ba - ka tört ša-har.

41.
phuuuu, brrr. hop. hop.

42.
Su - ra - sang me - ning

43.
ä - kem a - tī A - bil - ka - sim,

44.
öz - ö a - tim Ba - tır - kan.

45.
Ke - lip - pin Tol - ba kö - li,

46. Kók - tö - be ja - ga - sîn - da,

47. A - bil - ka - sîm, ey, ken - že u - lî

48. dîn' - ye - ge ke - lip - pin.

49. E - les - te - di bu dü - ni - yem,

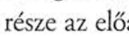
50. Al - tî ja - sîm - nan bas - tap, aw,

51. Ku - da - yîm,

52. aw, Kur - me - ting ar - ka - sîn - da,

53. Ka - šip šîk - tîm üš - tört jîl bol - dî.

Az éneklés során az E, D és C hangok egyenlő időtartamban hangzanak fel. Nem számítva a hangmagasság folyamatos emelkedését, a C tonika nem változik az előadás során, vagyis nincs moduláció. Ugyanakkor a tempó a dallamsorozat elejétől a végéig fokozatosan és egyenletesen gyorsul.²¹

A ritmusképletek igen változatosak, talán ez a legnehezebben megfogható és legváltozékonyabb része az előadásnak. Kezdetben a képlet és változatai

dominálnak, de már korán előfordul a ♪♪♪|♪♪♪|♪♪♪|♪♪♪ is. A sorkezdet ritmusa többnyire ♪♪♪♪, ♪♪ vagy ♪♪♪ . A hangjegyek értéke is sokféle: a nyolcad, illetve negyed pontozott ritmus mellett előfordul nyolcad, negyed, fél és egész érték; a fél és egész érték főként sorvégeken.

Az alapvetően parlando-rubato előadás alatt egy ritmikus minta lüktet, ahogy az megszokott más népek szabadabban előadott dallamainál is. Ahogy szintén oly sok nép dallamainál történik, a sorok utolsó hangja és ezáltal az utolsó ütem is meghosszabbodik. Fontos megfigyelés, hogy az egyes sorok szótagszámuktól függetlenül nagyjából ugyanannyi ideig tartanak. Ha mégis hosszabb sorokat hallunk, annak oka többnyire a sor végén egy különlegesen hosszú hang és egy szünet. Ezen kívül egyes bővített sorok is az alapérték nagyjából másfélszereséig tartanak, pl. 30. sor (10 szótag), 33. sor (7 szótag!), 35. sor (12 szótag), 38. sor (13 szótag).

A két legfontosabb dallamalkotó sor váza a következő:²²

A = CDEE / ED E²³

B = ECDD / CC C

A sámánok és a bárdok a közösség specialistái, félhivatásos művészek. Megvan a tehetségük arra, hogy improvizatív módon hosszú dalsorozatokat énekeljenek, és közben fenntartsák a hallgatóság figyelmét. Gyakran használnak hangszereket is, pl. dobot vagy a török népek körében két-, illetve háromhúros pengetős hangszereket, melyek segítik őket a révület elérésében. Ebben az esetben azonban szóló énekessel van dolgunk.

Az előadás folyamata négy szakaszra oszlik.

1. A nagy rögtönző előadóművészekhez hasonlóan az énekes először bemutatja a témát egy egyszerű formában (1–2. sor), majd egy bővített variáció következik (3–4. sor). Ezután hosszabb ideig a legáltalánosabb hétszótagos formát variálja. A zenei formák képlekeny kölcsönhatásban vannak a hosszabb és rövidebb szövegsorokkal.

2. Mielőtt az előadás túlzottan monotonná válna, az énekes hosszabb, bővített sorokat kezd énekelni, ezzel lehetővé teszi a zenei alapforma fejlettebb variációinak és időnként tripodikus ritmikus alakzatoknak a megjelenését (pl. 25–27., 28–30. és 36–37. sorok).

3. A legkomplexebb forma, az előadás csúcspontja a 38–40. sorokban jelenik meg. Itt már nem is olyan egyszerű felismerni a kiinduló zenei alapformát. Ez a harmadik rész egy zárókadenciával ér véget (41. sor).

4. Az utolsó részt kissé egyszerűbb zenei sorok alkotják, de a szerkezet összetettebb, mint amelyet a dallamsorozat elején láttunk. A 42–44. sorokban AAkB háromsoros szerkezetet látunk, melyet a 45–48. sorok négyesoros formája követ. A dallamsorozatot két rövid dallam zárja, köztük *Kudayim!* „Istenem!” felkiáltással. A téma bemutatása, majd különböző formákban történő variálása után a sámán a befejezéskor újra visszatér a legegyszerűbb formákhoz.

Az előadás folyamatának sémája:²⁴

1. AB / AB / AB / AB / AB / AB / A... AkB / AB / AB
2. *Kudayim!* A+ AB+ *Kudayim!* AB / A+B / AAk+B+ / A+B+ / AAB / A+B+ / A+A+B+ *zárókadencia*
3. AAkB / AkAAB
4. AB *Kudayim!* AB

A jelen *ziker*-sorozat a bajanölgiji népdalok közül csak a siratóhoz hasonlít bizonyos mértékben. A bajanölgiji sirató sorai azonban, ellentétben a hullámzó dallammozgású és szűkebb (trichord) hangterjedelemmel jellemezhető sámáandalokkal, mindig határozottan ereszkednek, mégpedig nem három, hanem a G' hangot is használva négy hangon. Bajanölgijben vannak ugyan hullámzó mozgást megvalósító dallamok is, ezek hangterjedelme azonban mindig nagyobb, legalább egy oktáv.

A kis hangterjedelmű anatóliai siratók között találunk szabadon előadott és bizonyos értelemben hasonló dallamokat, de ezeket a kis hangterjedelem ellenére szintén az ereszkedés jellemzi. Hasonlóan a magyar sirató kis formája is ereszkedő karakterű és nagyobb hangterjedelmű. A karacsáj-balkár, tatár, baskír, cseremis, csuvas, kazak, illetve kirgiz népzeneben pedig még csak hasonló dallamokkal sem találkozunk. Néhány amerikai indián törzs (dakota és navahó) között is végeztem kutatást, ők sem használnak ilyen zenei formákat. A legközelebbi párhuzamokat talán az azeri népzeneben találjuk.²⁵

Összefoglalva: Első ránézésre azt gondolhatnánk, hogy a vizsgált egyszerű zenei forma általános, és sok nép zenéjében megtalálható. Valójában azonban épp hogy nem könnyű pontos párhuzamokat találni hozzá. Igaz, egyszerű formák többé-kevésbé szabad előadása jellemzi sok nép siratóit, és bizonyos értelemben ide sorolhatjuk az ázsiai *ásik* zenészek improvizált, elasztikus előadásmódját is. Azonban a vizsgált dallamot egyedivé teszi, hogy kizárólag a C–D–E trichordon mozog, hullámzó mozgással, egyben ereszkedő iránnyal. A kis

hangterjedelem ellenére itt tehát egy komplex zenei világot látunk sokszínű variációkkal és eredeti megoldásokkal.

Jegyzetek

- ¹ Az anyag egy része már napvilágot látott, ld. Somfai 2001, 23–28.
- ² Hszincsiang-Ujgur Autonóm Terület (korábbi nevén Kelet-Turkesztán és Dzsungária) ma Kína egyik autonóm tartománya, északi részén, az Altaj, Tarbagataj és Ile autonóm megyékben ma 1,3 millió kazak él.
- ³ Az adatközlő Batirkán Abilkaszimuli (Batırkan Abilkasım-uli), a hangfelvételt a Tolbo-rónál (*nuur*) lévő nyári szálláson, a nyugat-mongóliai Altaj hegységben készítette Kunkovác L. 1994 szeptemberében, lejegyezte és fordította Somfai Kara D.
- ⁴ Somfai – Kunkovác 2005, 195.
- ⁵ Divaev 1899, 307; 2003, 51.
- ⁶ Hövszgül (Mongólia) tuva réntartó (tofa) közösségében él a hiedelem, hogy a halott sámán lelke segítőszellem (*čayaan*) lesz (1997-ben végzett gyűjtéséből).
- ⁷ Somfai Kara 2005, 182–187.
- ⁸ Ötemis Salamat (sz. 1937) a nyugat-kazakisztáni Orda településen mesélt nekem egy sámánról, aki ártó szellemeket (*jin*) kergetett el egy farkas levágott fejével, valamint egy felhevített ásóval (1994-es terepmunka, Kazakisztán).
- ⁹ Malov 1918, 12; 2003, 96.
- ¹⁰ Az *alas* varázsigt a gonosz szellemek elűzésekor mormolják.
- ¹¹ 2001-es terepmunkám során gyűjtött adat.
- ¹² Ld. Somfai Kara 2005, 182–187.
- ¹³ Ld. Potapov 1991, 92, 132.
- ¹⁴ Basilov 1992, 236.
- ¹⁵ Merriam 1964; Nettl 1983.
- ¹⁶ *Mongoliya Kazaktarimng...*
- ¹⁷ Sipos 2001.
- ¹⁸ A török bektasik, az amerikai indián dakoták és navahók zenéjére és táncaira ld. Koca – Onaran 1998, illetve Birge 1937; Powers 1990; Jurrens 1965 és McAllester 1949, 1973, mongol sámándalokra Birtalan – Sipos 2004b, 51–59.
- ¹⁹ Részletesen ld. Nettl 1972.
- ²⁰ A kazak *terme* dallamokról részletesen: Sipos 2001; ld. még: Alekseev 1947; Beliaev 1962, 1975; Dernova 1967; Erzakovič 1955, 1957, 1966; Zataevič 1925, 1931, 1935, 1963, 1971; Žanuzakov 1964.
- ²¹ Az elején 8 nyolcad = 5,8 másodpercig tart, az előadás végén pedig 5,24 másodpercig.
- ²² Természetesen különböző variánsokkal, pl. : CD E / ED E // DCDD / CC C vagy CE ED / DC E // ECDE / CC C stb.
- ²³ Az első sor rendszerint E-n zár, egy-két esetben a záróhang D, illetve bizonytalanságot mutat D és E között.
- ²⁴ Ak-val az A sor olyan változatát jelölöm, amely az A-hoz képest csak a sor végén (a kadenciában) tér el, A+ pedig az A sor bővített formáját jelenti.
- ²⁵ Ld. Sipos 2004, 22–30. sz. dallamok.

Irodalomjegyzék

- Alekseev, A. 1947. O kazahskoj dombrovoj muzyke. *Sovetskaja Muzyka* 1, 3.
- Basilov, V. N. 1992. *Šamanstvo u narodov Srednej Azii i Kazahstana*. Moskva, Nauka.
- Beliaev, V. M. 1962. *Očerki po istorii muzyki narodov SSSR*. Moskva, Gosudarstvennoe muzykal'noe izdatel'stvo.
- Beliaev, V. M. 1975. *Central Asian Music*. Middletown, Conn., Wesleyan University Press.
- Birge, J. K. 1937. *The Bektashi Order of Dervishes*. London, Luzac – Hartford, Conn., Hartford Seminary Press.
- Birtalan, Ágnes – Sipos, János 2004. "Talking to the *Ongons*": The Invocation Text and Music of a Darkhad Shaman. *Shaman. Journal of the International Society for Shamanistic Research* 12, 1–2, 25–62.

- Dernova, V. 1967. *Narodnaja muzyka v Kazahstane*. Almaty, Izdatel'stvo Kazahstan.
- Divaev, A. A. 1899. Iz oblasti kirgizskih verovanii. Baksy kak lekar' i koldun (Ėtnografičeskij očerk). In *Izvestija Obščestva arheologii, istorii i ėtnografii pri imperatorskom Kazanskom universitete* XV/3. Kazan', 307–341.
- Divaev, A. A. 2003. A kazak hiedelmek köréből: a *baqsi* mint gyógyító és varázsló. In Molnár Ádám (szerk.): *A sámánhit emlékei. Török népek*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 17. Budapest, Balassi Kiadó, 51–64.
- Erzakovič, B. 1955. *Narodnye pesni Kazahstana*. Alma-Ata.
- Erzakovič, B. 1957. *Kazahskaja SSR*. Muzykal'naja kul'tura sojuznyh respublik. Moskva, Gosudarstvennoe muzykal'noe izdatel'stvo.
- Erzakovič, B. 1966. *Pesennaja kul'tura kazahskogo naroda*. Alma-Ata, Nauka.
- Jurrens, J. W. 1965. *The Music of the Sioux Indian of the Rosebud Reservation in South Sioux and Its Use in the Elementary School*. Research Study No. 1. Greeley, Col., Colorado State College.
- Koca, Turgut – Onaran Zeki 1998. *Gül Deste*. Bektaşî Kültür Derneği Yayınları. Ankara, Bektaşî Kültür Derneği.
- Malov, Sergej E. 1918. Šamanstvo u sartov Vostočnogo Turkestana (k pojasneniju kollekcii Muzeja antropologija i ėtnografii po vostočnogo-turkestanskomu šamanstvu). In *Sbornik Muzeja antropologii i ėtnografii* V/1. St. Peterburg, 1–16.
- Malov, Sergej E. 2003. A kelet-turkesztáni szárto k sámánhite. In Molnár Ádám (szerk.): *A sámánhit emlékei. Török népek*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 17. Budapest, Balassi Kiadó, 85–98.
- McAllester, David P. 1949. *Peyote Music*. Viking Fund Publications in Anthropology, New York, Viking Fund.
- McAllester, David P. 1973. *Enemy Way Music. A Study of Social and Esthetic Values as Seen in Navajo Music*. Millwood, N.Y., Kraus Reprint Co.
- Merriam, Alan P. 1964. *The Anthropology of Music*. Evanston, Ill., Northwestern University Press.
- Mongoliya Kazaktariniŋ Xalik Änderi*. 1983. Bayanölgij.
- Nettl, Bruno 1972. *Music in Primitive Culture*. (3rd edition). Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Nettl, Bruno 1983. *The Study of Ethnomusicology*. Chicago – London, University of Illinois Press.
- Potapov, L. P. 1991. *Altajskij šamanizm*. St. Peterburg, Nauka.
- Powers, W. K. 1990. *War Dance, Plains Indians Musical Performance*. Tucson and London, University of Arizona Press.
- Sipos, János 2001. *Kazakh Folksongs from the Two Ends of the Steppe* (with a CD). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sipos, János 2004. *Azeri Folksongs – At the Fountain-head of Music* (with a CD). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Somfai Kara, Dávid 2001. Collecting among the Kazaks of Bayan-Ölgii in Mongolia. In Sipos, János 2001, 23–28.
- Somfai Kara, Dávid – Kunkovác, László 2005. Egy különös kirgiz sámánstertartás a Talasz folyó völgyéből. In Molnár Ádám (szerk.): *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány* I. Budapest, Molnár Kiadó, 191–196.
- Zataevič, A. V. 1925. *1000 pesen kirgizskogo naroda*. Orenburg – Alma-Ata, Kirgizskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo.
- Zataevič, A. V. 1931. *500 kazahskih pesen i kiui'ev*. Alma-Ata, Narkompros Kazahskoj ASSR.
- Zataevič, A. V. 1935. O kazahskoj muzyke. *Literaturnyj Kazahstan* 3–4.
- Zataevič, A. V. 1963. *1000 pesen kazahskogo naroda*. (2-e izd.) Moskva, Gosudarstvennoe muzykal'noe izdatel'stvo.
- Zataevič, A. V. 1971. *Pesni raznyh narodov*. Alma-Ata, Žasušy.
- Žanuzakov, A. 1964. *Kazahskaja narodnaja instrumental'naja muzyka*. Alma-Ata.

